

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN

ӘӨЖ: 94(574)06/07

Жүнісбаев А.Ә*, Қоңыратбаев О.М.

ғылыми қызметкер, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-дің
Еуразиялық ғылыми-зерттеу институты. Алматы, Қазақстан
тарих ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ОРТА АЗИЯДАҒЫ ҰЛТТЫҚ-МЕМЛЕКЕТТІК МЕЖЕЛЕУ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚ ЖЕРІНІҢ ТҮТАСТАНУ ТАРИХЫ

Автор корреспондент: junisbaev013@gmail.com

Түйін: Мақалада Қазақстан, Ресей және Өзбекстан архивтерінің қорларында анықталған тың, бұрын ғылыми айналымға енген тарихи деректер мен құжаттардың негізінде 1924 жылы Орта Азияда жүзеге асырылған ұлттық-мемлекеттік межелеу және оның қорытындысында қазақ жерінің бір республиканың құрамында тұтастану тарихы қарастырылған. Межелеу мәселесін талқылауға салған мәжілістердің стенографиялық есептерін саралай отырып, авторлар Түркістан жауапты қайраткерлері арасында ұлттық-аумақтық межелеуге, ұлттық принциптің негізінде жаңа әкімшілік-аумақтық бірліктерді құру жобаларына қатысты ойлары мен көзқарастары, өзара пікірталастары, межелеу идеясын жоғарыдан жүзеге асырудағы РК(б)П Орталық Азия бюросының қызметі жан-жақты талдауға алынған. Авторлар Түркістан АКСР-нің құрамындағы қазақ облыстарының болашағы мен Ташкент қаласы төңірегіндегі қазақ және өзбек қайраткерлері арасында орын алған саяси тартысты баяндауға арнайы көңіл бөлген.

Кілт сөздер: Орта Азия, Түркістан, Бұқара, Хорезм, ұлттық-мемлекеттік межелеу, мемлекеттік құрылыс, ұлт мәселесі, Ташкент.

Кіріспе. Бір ғасыр бұрын Орталық Азияның түркі-мұсылман халықтарының саяси-әкімшілік, әлеуметтік-экономикалық және мәдени-рухани дамуына түбегейлі өзгеріс алып келген айтулы тарихи оқиғалардың қатарына 1924 жылы күзде жүзеге асырылған ұлттық-мемлекеттік межелеу кіреді. Большевиктік биліктің тікелей бақылауымен жүргізілген бұл ауқымды шараның қорытындысында Түркістан, Бұқара және Хорезм кеңес республикалары өмір сүруін тоқтатып, олардың орнына Өзбек және Түрікмен одақтас республикалары, Қырғыз (РКФСР-дің құрамында), Тәжік автономиялы республикасы (Өзбек КСР-нің құрамында) және Қарақалпақ автономиялы облыстары (Қазақ АКСР-нің құрамында) құрылды.

Ұлттық-мемлекеттік межелеу қазақ жерінің тұтастығын қалпына келтіруге бағытталған қадамдардың бірі болды. Оның нәтижесінде жарты ғасырдан астам уақыт бойы алдымен Түркістан генерал-губернаторлығының, артынан Түркістан АКСР-нің құрамында (1918 жылдан бастап) болып келген екі қазақ облысы – Сырдария және Жетісу Қазақ АКСР-ның құрамына өтті. Межелеудің қорытындысында Қазақ АКСР-нің территориясы 700 мың шаршы километрге кеңейіп, халық саны 1 468 мың адамға артты [1; 357].

Ұлттық-мемлекеттік межелеу сынды ішкі мазмұны жағынан алғанда күрделі, мерзімі жағынан алып қарағанда біраз уақытқа (межелеудің соңғы қорытындылары ресми түрде тек 1927-1928 жылдары жасалды) созылған тарихи үдеріс бүкіл қазақ халқының болашақ тағдырына айтарлықтай ықпал етті. Межелеуге дейін патша отарлау саясатының салдары ретінде қазақ жері әкімшілік-аумақтық, қазақ халқы идеологиялық-саяси және рухани тұрғыдан алғанда біртұтас болмады. 1867-1868 жылдары іс жүзіне асырылған саяси-әкімшілік реформаға сәйкес бүкіл қазақ жері үш бірдей генерал-губернаторлықтың (Батыс-Сібір, Орынбор және Түркістан) қарауына өткен болса, 1882 жылғы реформаның нәтижесінде қазақ жері Дала және Түркістан генерал-губернаторлықтарының арасында бөлінді. Соның кесірінен қазақ халқының этникалық бірігу және біртұтас ұлтқа айналу үдерісіне тосқауыл қойылып, оның болашақтағы саяси, әлеуметтік-экономикалық,

рухани-мәдени және табиғи дамуына айтарлықтай кедергі келтірді. Бұл тарихи жағдайды өзгерту үшін қазақ жерін бір Қазақ республикасының шекарасында жинау үлкен саяси маңызға ие болды.

Материалдар мен әдістер. Отандық және шетелдік тарихнамада ұлттық-мемлекеттік межелеудің тарихы мен оның жекелеген мәселелері біршама зерттелген. Кеңес заманындағы еңбектерде бұл тарихи үдеріс көбіне біржақты позитивті тұрғыдан ғана сипатталып, Орталық Азиядағы ұлт мәселесін шешудегі Лениннің көрегендігі мен большевиктік саясаттың жетістігіретінде көрсетілді. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, құпиясы алынған тың архив деректерінің негізінде кешенді зерттеуді талап еткен межелеу тарихы ғылыми мәселеден гөрі саяси мәселеге айналды.

Нәтижелер мен талқылау. 1924 жылдың басына қарай Орта Азия республикаларында ұлттық негізінде межелеуді жүзеге асырудың қажетті тарихи алғышарттары қалыптасты. 1924 жылы 31 қаңтарда РК(б)П ОК Ұйымдастыру бюросының мәжілісінде Түркістан, Бұқара және Хорезм республикаларының ұлттық-мемлекеттік межеленуі туралы мәселе қаралып, Я.Рудзутакқа Түркістанға іссапар кезінде осы республикалардың жауапты қызметкерлерімен алдын ала талқылаудан өткізу арқылы оны іс жүзіне асырудың мүмкіндігін қарастыру тапсырмасы жүктелді [2; 323-324].

1924 жылы қаңтарда Ташкентте өткен Түркістан Кеңестерінің XII съезі республикада қызмет еткен қазақ, өзбек, түрікмен, қырғыз және тәжік қайраткерлерінің өз ішіндегі саяси арасалмақтың өзгеруіне де айтарлықтай әсер етті. 1924 жылдың 9 қаңтарында съездің коммунистік фракциясының мәжілісінде Түрікаткомның жаңа құрамына А.Рақымбаев, Н.Айтақов, С.Қожанов, Н.Паскуцкий, С.Асфендиаров, П.Абдурахманов, О.Карклин, Р.Исламов, Ғ.Мұратбаев, Р.Берзин, Махмұдов, Р.Құдайқұлов, Мамаев, Шутемов, Розенблюм, Стрельцов, Қожыбаев, Ғазиев, Әлімов кандидатуралары алға тартылды. Съезде Түрікаткомның төрағасы ретінде Н. Айтақов, оның орынбасарлары болып С.Қожанов пен А.Рақымбаев, ал ХКК-нің төрағасы Р.Исламов, орынбасарлары А.Серғазиев пен Н.Паскуцкий бекітілді [3; 40]. Бұқара және Хорезм республикаларының жетекшілерімен бірге жоғарыда көрсетілген түркістандық қайраткерлер Орта Азия республикаларының ұлттық-мемлекеттік межелеуін талқылау жұмыстарына белсене араласып, оны жүзеге асыру жолында еңбек етті.

1924 жылдың көктемінде межелеуге қатысты Қазақ, Түркістан, Бұқара мен Хиуа республикаларында орын алған алғашқы талқылаулар негізінде Орта Азияның мемлекеттік межеленуін жүргізу қажеттілігін мойындағанымен, оны іске асырудың түрліше жобалары алға тартылды. Пікірлердің алшақтығы тек Орта Азия республикаларының жетекшілері мен осы мәселені талқылаудан өткізу ісіне жауапты болған РК(б)П ОК Орта Азия бюросының арасында ғана емес, сонымен қатар жергілікті ұлт қызметкерлері арасында да айқын байқала бастады. Мысал ретінде ТКП ОК-нің мүшелері мен кандидаттары, РК(б)П ОК Орта Азия бюросының және Түрікаткомтөралқа мүшелерінің Ташкент қаласы жауапты қызметкерлерімен бірігіп өткізген 1924 жылғы 10 наурыздағы кеңесті келтіруге болады [4; 8-46].

Кеңесте «Түркістанның ұлттық-аумақтық межеленуі туралы» баяндама жасаған ТКП ОК-нің хатшысы А. Рақымбаев межелеудің қажеттілігін баяндай отырып, басты назарды өлкеде орын алып отырған ұлтаралық және әлеуметтік шиеленіске аударды: «Біздің партияның пікірі бойынша бұл ұйымдастырудың тиімділігі мынада: егер өзбек кедейі өзбек кулагымен, түркімен кедейі түркімен кулагымен, ал қазақ кедейі қазақ кулагымен күресетін болса, онда біздегі таптық күрес ұлттық тұстардың жамылғысын кимес еді» [5; 12].

А.Рақымбаевтың баяндамасынан кейін кеңесте қызу өрбіген жарыссөзде қатысушылар бір ортақ шешімге келе алмады. Кейбір жауапты қызметкерлер, олардың ішінде Түрікатком төрағасы Н. Айтақов пен орынбасары С. Қожанов, Қазақ АКСР-ның Түрікатком жанындағы өкілетті өкілі Т. Жүргенов және т.б. қайраткерлер өзге әкімшілік бірліктермен қатар Қарақалпақ автономиялы облысын да құру қажет деп санады. Кеңесте

межелеге қарсылық танытқан қайраткерлер де кездесті. Мысалы, Түркістан Экономикалық кеңесінің төрағасы Н.Паскуцкий, ТКП ОК Үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі А.Цехер, Түрікатком мүшесі С.Қожанов және т.б. межеленудің тиісті экономикалық негізін құрып алған соң, Түркістанның, Бұқара мен Хорезмнің Күнгей Кавказ Федеративті Республиканың үлгісімен ортақ республикаға айналу идеясына қолдау білдірді. Ал жекелеген өзбек жауапты қайраткерлерінің ұлтшыл сипаттағы көзқарастарын А. Рақымбаев жеткізді. Ол Қазақ АКСР ауқымының тым ұлғайып кететіндігіне қарсылық білдіріп, Түркістанның құрамындағы қазақ облыстарын Қазақстанға қосу ұсыныстарына ашық наразылық танытты.

Кеңестің барлық материалдары мәселені одан ары талқылау мақсатында ТКП ОК-нің Атқару бюросына тапсырылып, 1924 жылдың 23-24 наурызында өтуі жоспарланған ТКП ОК-нің пленумына даярлық жүргізу кезінде пайдаланылды. Межелену мәселесін жан-жақты қарастырып, оның өткізілу қажеттілігін мойындату үшін ТКП ОК-нің Атқару бюросы арнайы комиссия құрды. Оның жасап шығарған негізгі ұсыныстары ТКП ОК-нің пленумында талқыға салынып, О. Ишанқожаев арнайы баяндама жасады. Баяндамадан кейінгі жарыссөзде пленумға қатысушылар ұлттық-аумақтық межеленуді өткізудің қажеттілігін мойындағанмен, пленум қабылдаған қарарларда қарама-қайшылықтар орын алды. Мысалы, пленум межеленуді Түркістан республикасының территориясымен ғана шектеп, оны тарату қорытындысында Өзбек, Түрікмен және Қазақ Республикаларын құруды, яғни Сырдария және Жетісу облыстары Қазақ АКСР-не қосылмай, өз алдына жеке оқшауланған Қазақ Республикасын құруды көздеді. Сонымен қатар, пленум ТКП-нің Орталық Комитетіне Бұқара және Хорезм республикаларының партиялық органдарымен байланыс орнатып, Орта Азиядағы ұлттық межелену мәселесі бойынша ортақ позицияны тұжырымдауды тапсырды [6; 156-157].

ТКП ОК пленумының шешімдерін және межеленуді жүзеге асыруға бағытталған шаралардың кешенін белгілеу үшін арнайы комиссия құрады. Бұл комиссия Хорезмдегі саяси жағдайды білу міндеті жүктелген Г. Бройдо жетекшілігіндегі РК(б)П ОК комиссиясымен бірлесіп, 1924 жылы наурыздың аяғында Хиуаға аттанды. Оның мүшесі С. Асфендиаровқа Хорезм республикасы саяси басшылығының межеленуге қатысты көзқарастарын анықтау тапсырмасы берілді. Г. Бройдо, С. Асфендиаров, Седов және осы уақытта Хиуада іссапармен жүрген РК(б)П ОК Орта Азия бюросының мүшесі О. Карклин 1 сәуірде Хиуадағы II Бүкілхорезмдік партиялық конференцияға қатысады. Онда ХКП ОК хатшысы К. Адинаев партиялық құрылыстың міндеттері туралы баяндама жасап, Г. Бройдо «Хорезмнің қазіргі жағдайы және Коммунистік партияның негізгі міндеттері» тақырыбында сөз сөйледі [7; 209]. Бір аптаға жуық комиссия мүшелері жергілікті билік органдарымен байланыс орнатып, өзге маңызды мәселелердің қатарында межелену бойынша да бірнеше мәжіліс өткізді [8; 50].

Қысқа уақыт ішінде, дәлірек айтқанда 1924 жылы ақпан-наурызда РК(б)П ОК Орта Азия бюросы мүшелерінің күш салуымен Түркістан, Бұқара және Хорезм республикаларының коммунистік партияларының жетекшіліктері ұлттық-мемлекеттік межеленуді жүргізудің қажеттігін мойындап, өзкелісін берді. Межелену бойынша жасалған алғашқы ұйымдастыру жұмыстарының қорытындылары туралы А. Рақымбаев РК(б)П ОК Саяси бюросының 1924 жылдың 5 сәуірдегі мәжілісінде көлемді баяндама жасады [9; 287]. Онда бұл мәселе бойынша ақырғы шешім қабылданбағанымен ұлттық-мемлекеттік межеленуді жүзеге асыру ұсыныстарына қолдау көрсетілді.

1924 жылы 27 сәуірде өткен РК(б)П ОК Орта Азия бюросының мәжілісінде Г. Бройдо РК(б)П ОК комиссиясының Хорезмге жасаған іссапардың қорытындылары туралы баяндама жасады. Мәжіліс комиссияның атқарып шыққан жұмысына оң баға бере отырып, оның негізінде жасалынған барлық тәжірибелік мәнге ие болған ұсыныстарды О. Карклин, А. Рақымбаев, С. Асфендиаров, Қ. Атабаев және Р. Берзин кірген комиссияға тапсыру туралы қаулы шығарды [10; 165]. Артынан өкілдікті ұлғайту мақсатында бұл

комиссия С. Қожанов, К. Адинаев, А. Мұхитдинов, М. Рыкунов, Т. Әбдірахманов, И. Межлаук сынды жауапты қызметкерлермен толықтырылды [11; 97].

Бұл жалпы комиссиямен қатар, ұлттық қосалқы комиссиялар (қазақ, өзбек, түрікмен) да құрылып, олардың алғашқы мәжілістері 1924 жылы мамыр айында өтті. Бұл комиссиялар болашақ жаңа республикалар мен облыстардың шекараларын анықтау, олардың саяси-экономикалық, шаруашылық, мәдени орталықтарын ұйымдастыру сынды межелеудің тәжірибелік маңызы бар мәселелерін шешу ісін қолға алды. Түркістанның белді қайраткерлері тартылған осы комиссиялардың жұмысы барысында жаңа мемлекеттік құрылымдардың құрылысын жүргізудің сипаты мен ұстанымдары туралы қызу пікірталастар өрбіді.

Межелеу бойынша қазақ-қырғыз ұлттық комиссиясының алғашқы мәжілісі 1924 жылы 5 мамырда С.Қожановтың төрағалығымен өтіп, оған С. Асфендиаров, Р. Құдайқұлов, И. Арабаев, К. Адинаев және Ю. Әбдірахманов (хатшы) қатысты. Мәжілісте Орта Азия федерациясы құрылып және оған Қазақ Республикасы қосылған жағдайда ғана қазақтар үшін ұлттық межелеу тиісті мән-мағынаға ие бола алады деген пікір орнықты. Комиссияның қаулысына сәйкес бұл федерация Қазақ, Өзбек және Түрікмен автономиялық республикалардан, федерацияға республика құқығында кіретін Тәжік және Қырғыз автономиялық облыстардан құралып, Қазақ АКСР-не Сырдария облысы толығымен және Жетісу облысының қазақ уездері (Лепсі, Талдықорған, Жаркент және Алматы) кіріп, оның орталығы ретінде Ташкент болып бекітілуі тиіс еді. Сонымен қатар, біртұтас Өзбек Республикасын ұйымдастыру кезінде Бұқара Республикасының құрамындағы 2 қазақ округін (Шығыс және Нұрата) құру және олардың орталығы етіп Бұқара қаласын бекіту, сондай-ақ Хорезм Республикасындағы қазақ-қырғыз облысын күшейту мақсатында, оған Адай округін және Әмудария бөлімін қосу, ал Ташкент бүкіл федерацияның орталығы міндетін атқару қажет екендігі басты шарт ретінде қабылданды [12; 55].

Межелеуге қолдау білдірген көптеген ұлттық қызметкерлерімен, ең алдымен өзбек қайраткерлерінің тобымен орын алған қызу пікірталаста С. Қожанов пен С. Асфендиаров 1922 жылдың өзінде Орта Азия және Түркістан Экономикалық кеңесінің тапсырмасы бойынша Түркістанды, Бұқараны және Хорезмді Орта Азиялық экономикалық ауданға біріктіру мәселесін зерттеумен айналысқан ғалымдар тобының даярлаған көлемді есептері мен материалдарына арқа сүйеді. Белгілі ғалым-зерттеушілер Ю.И. Пославскийдің және Г.Н. Черданцевтің редакциясымен 1922 жылы Ташкентте жарық көрген «Средне-Азиатский экономический район: Очерки по экономике Средней Азии» атты еңбекте ғалымдар Орта Азияда мекен еткен халықтардың отырықшы және көшпелі өмір салтындағы ерекшеліктерді ескергенімен, шаруашылықты жүргізудің бұл екі түрі бір-бірін толықтырып қана қоймай, кей кездері бірін-бірі алмастырып отырғандығына, соның нәтижесі ретінде біркелкі табиғат жағдайларында бірыңғай шаруашылық, ортақ рухани және материалдық мәдениет қалыптасқан деген тұжырымды алға тартты [13]. Осы еңбекке алғы сөз жазып, оның мазмұнымен етене таныс болған Түркістан Экономикалық кеңесінің төрағасы Н. Паскуцкий де қазақ қайраткерлері сияқты тиісті даярлықсыз Орта Азияда ұлттық-мемлекеттік межелеудің жүзеге асырылуы ең алдымен жергілікті халықтың шаруашылық өміріне айтарлықтай нұқсан келтіруі мүмкін деп санады [14; 645].

Межелеу мәселесі көтеріліп, талқыға салынған кезден бастап жауапты ұлт қызметкерлері арасында Ташкент қаласы бойынша көп пікірталас туындады. Ташкентті қазақ халқының қолында ұстап қалуға ұмтылған қазақ қайраткерлері тобының позициясын РК(б)П Орта Азия бюросының мүшесі С. Қожанов өзінің 1924 жылы 2 маусымда РКП (б) ОК-ға жазған баяндамасында ашық білдірді: «Ташкент, интернационалды қала ретінде автономия құқығына ие болып, федерацияның орталығына айналуы тиіс. Сонымен қатар, Ташкент қазіргі Түркістанның қазақ бөлігінің орталығы және бір уақытта, негізінен қазақтар қоныстанған Сырдария облысының (облыста 70%

және Ташкент уезінде 51%) орталығы ретінде Қазақ Республикасы орталық мекемелерінің шоғырланған жеріне айналуы керек.

Ташкентті өзбек қаласы ретінде қарастыру төмендегідей себептерге байланысты өзіне көңіл аудартауы қажет: 1) соңғы уақытқа дейін ескі қалада 130 мың, ал жаңа қалада 250 мың адам тұрады; 2) Сырдария және Жетісу облыстарындағы барлық қалалар қазақтардыкі емес, негізінен алғанда өзбектердікі (Шымкент, Түркістан, Әулиеата, Меркі және т.б.) немесе орыстардікі (Пішпек, Алма-Ата және т.б.), сондықтан да, Лениннің қалалардың ұлттық қатыстылық белгілері туралы идеясы орынды болып тұр; 3) Ташкент қаласы ең алдымен Сырдария және Жетісу облыстарының қойма орталығы болып табылып, Ферғана, Самарқанд және Бұқара үшін тек транзиттік темір жол станциясы міндетін атқарады.

Ташкент Қазақ Республикасы үшін басты саяси, экономикалық маңызды тірек пункт, сондықтан да Қазақ Республикасы үшін Ташкенттен бас тарту бүкіл Сырдария облысынан бас тартумен тең болып, Жетісу облысының экономикалық өмірін реттеу мүмкіндігінен айырады. Егер Қазақ Республикасы тұтас Сырдария облысына иелік ете алмаған жағдайда, болашақта бытыраңқы жансыз республика ретінде қалып қою қаупі алдында тұр» [15; 40-41].

Ташкентке қатысты қазақ қайраткерлерінің талаптарына түрікмен қызметкерлері де өз тарапынан қолдау көрсетті. «Қалалар ұлттық белгісі бойынша қарастырылмау қажет, яғни: кім ол қалада өмір сүреді және кім ол қалада саудамен айналысады, өйткені қазақтар мен түрікмендер қоныстанған қалалар Орта Азияда мүлдем жоқ, сондықтан да осы жерде қала кімге қызмет етеді және кімнің нарығы болып табылатындығы туралы ережені ұстану қажет. Ташкент қаласы таза қазақ нарығы. Сырдария облысының қазақтарына Ташкентсіз өмір сүру қиын болады, оның үстіне Ташкентке көршілес орналасқан уездерде қазақтар тұрғындардың басым көпшілігін құрайды. Қала тұрғындары жалпы санының 1/3 бөлігін Ташкенттің ескі қаласында өмір сүретін өзбектер құрайды, осы себептен мәселе тек Ташкенттің ескі қаласы жөнінде болу мүмкін. Ташкент қаласы қазақтардың қолдарында қалуы тиіс» [15; 40-41], – деп түрікмен қайраткерлерінің ортақ пікірін Түрікаткомның төрағасы Нәдір Айтақов білдірді.

Жалпы комиссияның және ұлттық қосалқы комиссиялардың құрастырып шыққан жобалары мен ұсыныстары 1924 жылы 10 мамырда Орта Азия республикаларының ұлттық-аумақтық межелеуі бойынша РК(б)П ОК Орта Азия бюросы комиссиясының мәжілісін жан-жақты талқыға салынып, межелеудің нақты жоспары бекітілді. Ол бойынша тікелей КСРО-ға кіретін Өзбек және Түрікмен республикаларын, Өзбек республикасының құрамында Тәжік автономиялы облысын және Қара-Қырғыз автономиялы облысын құру ұйғарылды. Соңғысы қай республиканың құрамына кіретіндігі туралы мәселе ашық күйінде қалды. Сонымен қатар, Түркістаннан қазақ аудандарын Қазақ республикасына қосу шешімі де қабылданды. Мәжіліс межелеу жобалары ішінде көптеген пікірталас тудырған Ташкент мәселесі бойынша да тиісті шешім шығарды. Қазақ қайраткерлерінің барлық қарсылықтарына қарамастан, РК(б)П ОК Орта Азия бюросы комиссиясының шешіміне сәйкес Ташкент құрылуы жобаланып отырған Өзбек Республикасының қарауына өтуі тиіс еді [16; 5-6].

1924 жылдың наурыз-мамырында РК(б)П ОК Орта Азия бюросының тікелей қадағалауымен Түркістан, Бұқара және Хорезм коммунистік ұйымдарының ұлттық-мемлекеттік межелеуді іс жүзіне асыруға қатысты құрастырып шыққан барлық жобалары мен ортақ жоспары, сондай-ақ межелеу мәселесі бойынша О. Карклиннің және Г. Бройдоның баяндамалары 1924 жылы 4 маусымда өткен РК(б)П ОК Ұйымдастыру бюросының мәжілісінде талқыланды. Оған Орта Азия республикаларының атынан Түрікатком төрағасы Р. Исламов, Түркістан АКСР-нің Орталық бақылау комиссиясының төрағасы Д. Манжара, ТКП ОК-нің 3-хатшысы және Түркістан үкіметі төрағасының орынбасары С. Қожанов, ТКП ОК хатшылары А.Рақымбаев пен И. Варейкис, РК(б)П ОК Орта Азия бюросы төрағасының орынбасары О.Карклин, БХР Нәзірлер Кеңесінің

төрағасы Ф. Қожаев және оның орынбасары Қ. Атабаев, «Ақжол» газетінің редакторы И. Тоқтыбаев, Түрікаткомның жауапты хатшысы Т.Әбдірахманов, Қазатком төрағасы С. Меңдешев, Түрікаткомдағы Қазақ АКСР-нің өкілетті өкілі Т. Жүргенов, РК(б)П ОК Қазақ обкомының жауапты хатшысы Г.Коростелев, Қазақ АКСР-нің Әлеуметтік қамсыздандыру комиссары және Қазатком мүшесі Ә. Жангелдин, Хорезм Республикасының Мәскеудегі өкілетті өкілі Н. Әбдусәлімов қатысты [17; 42-43]. Мәжіліс РК(б)П ОК Орта Азия бюросының межелеуге қатысты ұсыныстарын негізге ала отырып, мәселені бекіту үшін РК(б)П ОК Саяси бюросына енгізу туралы қаулы қабылдады [18; 3].

1924 жылы 12 маусымда РК(б)П ОК Саяси бюросы Орта Азия республикаларының ұлттық межеленуі бойынша Я. Рудзутактың жасаған баяндамасының негізінде қаулы шығарып [19; 299], оған сәйкес КСРО құрамына тәуелсіз республика құқығында кіретін Өзбек және Түрікмен Республикалары құрылса, Түркістанның қазақ облыстары Қазақ АКСР-не қосылды, сондай-ақ жеке бөлініп шыққан Қырғыз автономиялы облысы РКФСР қарауына өтті. Сонымен бірге ағымдағы шаруашылық қызметке нұқсан келтірмеу үшін Орта Азия республикаларының ұлттық межеленуі және жаңадан ұйымдастырылып отырған республикалардың жариялануы бюджеттік жылдың соңына қарай, яғни қыркүйек-қазан айларына қалдырылды [20; 29-30]. РК(б)П ОК Саяси бюросы атышулы «Ташкент мәселесі» бойынша қазақ қызметкерлерінің орын алып отырған наразылықтарын елемей, қаланы Өзбек Республикасының құрамына қосуды шешті.

«Ташкент мәселесінде» РК(б)П ОК Саяси бюросы өзбек қайраткерлеріне қолдау көрсеткенімен, қазақ қайраткерлері бұрынғысынша Ташкентті Қазақ АКСР-нің құрамында қалдыру үмітінен қол үзбеді. Бұған дәлел ретінде Мәскеуден іссапардан оралған С. Қожановтың 1924 жылы 19 шілдеде С.Асфендиаровқа жолдаған жеделхатынан көруге болады. Онда С. Қожанов Жер шаруашылығы комиссариатының тапсырмасымен Жетісу облысында іссапарда жүрген С. Асфендиаровты РК(б)П ОК Саяси бюросының ұлттық-мемлекеттік межелеу бойынша 1924 жылы 12 маусымда шығарған шешімдерімен қысқаша таныстырып, Ташкент мәселесі «ашық» қалдырылғандығы жайлы хабарлайды. С. Қожанов өзге қазақ қайраткерлері сияқты Ташкент мәселесін Түрікаткомның кезектен тыс сессиясында қайтадан көтеруге және оны қайта қарастыруға ұмтылыс танытты. Сонымен қатар, қазақ қайраткерлері Ташкент мәселесінің өз пайдасына шешілуін қамтамасыз ету үшін қырғыз қызметкерлері тарапынан қолдау іздеді. Осы мақсатта С. Қожанов өз жеделхатында С.Асфендиаровты Р. Құдайқұловпен және И. Айдарбековпен біріге отырып, қырғыз қайраткерлері арасында орын алып отырған топшылдық талас-тартысты тоқтатуға шақырды [21; 8].

1924 жылы 12 маусымда РК(б)П ОК Саяси бюросының шығарған қаулысы Орта Азия республикаларының ұлттық-мемлекеттік межеленуінің даярлық процесін шешуші кезеңге аяқ басты. Жаңадан құрылып отырған республикалар мен облыстардың шекараларын және мемлекеттік мүліктерін анықтау ісі 15 тең құқылы мүшеден (әр ұлттан 3 өкілден) құралған Орталық аумақтық комиссияға жүктелді. Оған қазақ қайраткерлері ішінен С.Қожанов, С.Меңдешев және С.Есқараев кірді. Бұл комиссияның жанынан қазақ, өзбек, түрікмен және қырғыз ұлттық комиссиялары, сондай-ақ тәжік және қарақалпақ қосалқы комиссиялары ұйымдастырылды [22; 195-196].

1924 жылы 9 шілдеде Қазатком Түркістан АКСР-нен Қазақ АКСР-нің құрамына өткен қазақ аудандарын басқару мақсатында С. Меңдешевтің төрағалығындағы ревком құрады. Оған төраға орынбасары ретінде С.Есқараев, мүшелері болып Ә. Әлібеков, Н. Сырғабеков және Т. Жүргенов, ал кандидаттары ретінде С. Қожанов, Ж. Мыңбаев және Ізбасаров сайланды [23; 235].

1924 жылдың жазында қазақ ұлттық комиссиясының мүшелігіне Түркістаннан С.Асфендиаров, С.Қожанов, С.Есқараев, А.Серғазиев, Г.Каучуковский, Ізбасаров және Қазақстаннан С.Меңдешев пен Ә.Әлібеков кіріп [24; 239], өзге ұлттық комиссиялардың өкілдерімен бірге аумақтық мәселелерді шешу, құрылатын республикалардың шекаралары мен халық санын анықтау, олардың келісім-шарттары мен декларацияларын, партиялық

ұйымдардың жарғыларын даярлау, мемлекеттік аппаратты ұйымдастыру, республикалар халық шаруашылығының бюджеттері мен жоспарларын құрастыру сынды қауырт жұмыстармен айналысты.

Осы маңызды мәселелерді жан-жақты талқылау барысында ұлттық комиссиялар арасында бұрынғысынша ортақ әрі нақты позицияның болмауы салдарынан өткір пікірталастар мен келіспеушіліктер орын алды. РК(б)П ОК Орта Азия бюросы Аумақтық комиссиясының жұмысына араласқан жауапты қызметкерлер межелеу мәселелерінің жеткілікті дәрежеде даярланбағандығын және ғылыми тұрғыдан зерттелмегендігін, оларды шешу кезінде бірізділіктің болмағандығын мойындап, қосымша материалдарды, статистикалық, экономикалық және этнографиялық мәліметтерді, нақты географиялық карталарды қолдану, білікті мамандардың пікірлеріне жүгіну қажеттілігін алға тартты. Сондықтан да, жаңа мемлекеттік құрылымдардың шекараларын анықтау сынды өзекті де маңызды мәселе болашақта мүмкін болатын жанжалдардан сақтану үшін кейінгі қалдырылды. Орта Азия халықтарының тағдырына түбегейлі өзгеріс алып келген межелеуге қатысты шешімдер кешенді ғылыми зерттеулердің негізінде емес, көбіне оны орындауға жауапты болған жергілікті кеңес және партия жетекшілерінің «өз халқының өмірін білу мен жеке тәжірибенің» негізінде іс жүзіне асырылды. Соның дәлелі ретінде Аумақтық комиссияның жұмысына Орта Азия аймағының тарихымен, экономикасымен, тұрмыс-салтымен етене таныс болған бірде-бір ғалым-зерттеушінің тартылмағандығын келтіруге болады.

Аумақтық комиссия қызметінің нәтижелері алдымен РК(б)П ОК Орта Азия бюросында және Орта Азия коммунистік ұйымдарының жетекші органдарында талқыланды. 1924 жылы 14 қыркүйекте өткен ТКП ОК-нің, ТКП Орталық бақылау және тексеру комиссияларының біріккен пленумында Аумақтық комиссияның қызметі туралы оның төрағасы және ТКП ОК-ның жауапты хатшысы И. Варейкис баяндама жасады [25; 656]. Ол өз сөзінде небәрі екі апта жұмыс жасаған Аумақтық комиссияның қызметінде орын алған қайшылықтар мен түрлі пікірлердің алшақтығына назар аударғанымен, оларға селсоқ қарады. Орта Азиядағы жаңа мемлекеттік құрылымдардың шекараларын анықтауда большевиктік билік айтарлықтай қиыншылықтарға тап болды. Аймақта мекен еткен түрлі халықтардың ғасырлар бойы аралас қоныстануы, олардың шаруашылық байланыстары мен өмір салтындағы ерекшеліктері ең алдымен ұлттық факторларды ғана емес, сонымен қатар осы халықтардың тарихи даму процестерін терең зерттеп білу, бөлініске ұшырап отырған территориялардың экономикалық және мәдени тұтастығын есепке алу қажеттілігін көрсетті.

Межелеу процесіне тікелей ықпал еткен Аумақтық комиссияның атқарып шыққан жұмысындағы көптеген кемшіліктер Орталық биліктің өкілдері тарапынан да мойындалды. РК(б)П ОК Орта Азия бюросының төрағасы И. Зеленский баяндамаларының бірінде: «Біздің жасаған алғашқы қадамдарымыздың бірі – ол ұлттық межелеу, ұлттық республикаларды құру бойынша атқарып шыққан жұмысымыз. Біз оны долбар күйінде жасадық, мұнда аяқталмаған іс әлі көп, бұл жұмыс дөрекі атқарылды» [26; 41], – деп пікір білдірді.

1924 жылы қыркүйекте И. Варейкис және И. Зеленскийдің жергілікті халықты межелеу процесінің мән-мазмұнымен, оның жүргізілу барысымен және атқарылған іс-шаралардың алғашқы қорытындыларымен таныстыру мақсатында өз ойларын біршама жүйелендіріп, «Национально-государственное размежевание Средней Азии» атты шағын кітапшада [27] жариялады. Жоғарғы партия басшылығымен Орта Азияға қызметке аттандырылып, аймақтың өзіне тән ерекшеліктерімен таныс емес ТКП ОК және Орта Азия бюросының жетекшілері межелеу сынды күрделі мәселенің көбіне теориялық жағына ғана назар аударды.

Аумақтық комиссияның жұмысындағы айтарлықтай кемшіліктерге қарамастан біріккен пленум Орта Азия республикаларының ұлттық межеленуінің жоспарын мақұлдап, оны бекіту үшін Түрікаткомның кезектен тыс III сессиясын шақыру туралы

шешім қабылдайды [28; 5]. 1924 жылы 15 қыркүйекте ашылған Түрікаткомның кезектен тыс III сессиясының күн тәртібіне тек бір мәселе – ұлттық-мемлекеттік межелеу қойылды. Сессияда Түркістан Республикасы Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Р. Исламов өз баяндамасында осыған дейін межелеуге қатысты орын алған идеялар мен ұсыныстарды қайталап шықты. Алайда Р. Исламовтың баяндамасында тұңғыш рет ұлттық-мемлекеттік межелеу Орта Азия халықтарының ортақ ерік танытуы болып табылатындығы айтылды [29].

Сессияға қатысқан қазақ қайраткерлерінің (С.Асфендиаров, С.Есқараев, Б.Аралбаев 30; 1-2] атынан сөйлеген С.Қожанов өз сөзінде ұлттық-мемлекеттік межелеу Орта Азия халықтарының өмірінде орын алып отырған маңызды тарихи оқиға екенін айта келіп, Түркістанның қазақ аудандарын қосып алуға даярланып жатқан Қазақ АКСР-нің соңғы төрт жылда мемлекеттік құрылыс пен халық шаруашылығы салаларында айтарлықтай табыстарға қол жеткізе алмағанына қысқаша тоқталып өтті [31; 31-34].

С.Қожановтың бұл сөзі бір жағынан қазақ зиялыларының межелеу барысында Орта Азия федерациясын құру, Ташкент қаласын оның саяси орталығына айналдыру жайлы ұмтылыстары нәтижесіз аяқталғандығын мәжбүрлі мойындағанын білдірсе, екінші жағынан қазақ қайраткерлерінің Түркістан АКСР-нің таратылуына байланысты Қазақстанға қызметке ауысуға айтарлықтай ерік танытпағандығын көрсетеді. Ташкент қаласын Қазақ АКСР-не қоспау туралы алдымен РК(б)П ОК Орта Азия бюросы Аумақтық комиссиясының, артынан Түрікаткомның кезектен тыс III сессиясының шешімдеріне 1924 жылы қыркүйекте Ташкент қаласында орын алған қазақ тұрғындарының бұқаралық наразылық шерулері де өз ықпалын тигізе алмады [32; 24].

Жалпы алғанда, Түрікаткомның кезектен тыс III сессиясы РКП (б) ОК Орта Азия бюросының Аумақтық комиссиясы құрастырып шыққан жоспарды еш өзгеріссіз қабылдап [33; 24-27], межелеу мәселесінің шешілуін РКФСР БОАК-тің кезекті сессиясына бекітуге ұсынды. 1924 жылы 28 қыркүйекте Қазаткомның III сессиясы Т. Жүргеновтың «Түркістанның қазақ облыстарын Қазақ АКСР-не қосу туралы» баяндамасын тыңдап, бір ауыздан Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеуді және қазақ жерлерінің біртұтас республикаға бірігуін қолдады [34; 749].

1924 жылы 14 қазанда өткен РКФСР БОАК-тің II сессиясы Түрікаткомның ұлттық-мемлекеттік межелеуге қатысты қаулысын бірқатар өзгерістермен бекітті [35; 350]. 1924 жылы 27 қазанда КСРО ОАК-тің II сессиясы Бұқара, Хорезм және Түркістан республикаларының, сондай-ақ РКФСР-дің жоғарғы кеңес органдарымен қабылданған қаулылар туралы баяндаманы тыңдай келіп, «еңбекші халықтың ерік білдіруі жоғарғы заң» болып табылатындығын мақұлдай отырып, «КСРО Орталық Атқару Комитетінің Төралқасына Орта Азияда құрылып жатқан республикалар кеңестер съездеріне сәйкес құрылуын» жүзеге асыруды тапсырады [36; 67-68].

Осылайша, 1924 жылы қыркүйек-қазан айларында ұлттық-территориялық межелеу Орта Азия республикаларының, РКФСР және КСРО мемлекеттік биліктің жоғарғы органдарының қаулыларында заңнамалық негізде бекітілді. РКФСР БОАК-тің II сессиясының қаулыларынан кейін қысқа уақыт ішінде жаңадан ұйымдастырылып отырған мемлекеттік құрылымдардың құрылуы жүзеге асырылды.

1924 жылы 15 қарашада РК(б)П ОК Орта Азия бюросының мәжілісінде мемлекеттік аппаратты қайта құру және шаруашылық мүлікті бөліске салу мақсатында КСРО Еңбек және Қорғаныс кеңесінің өкілетті өкілі жетекшілік жүргізетін Орта Азия Тарату комитетін (Ликвидком), сондай-ақ республикалар бойынша Тарату комиссияларын құру туралы шешім қабылданды [37; 16]. Осы шешімге сәйкес Тарату комитетінің құрамына И. Шелехес (төраға), Өзбек КСР-нен Ф. Қожаев, Қазақ АКСР-нен С. Асфендиаров, Түрікмен КСР-нен И. Межлаук, Тәжік АКСР-нен Ш. Имамов, Қырғыз автономиялы облысынан И. Айдарбеков мүше ретінде, ал Р. Исламов, Н. Паскуцкий, М. Янгулатов, С. Қожанов және Додабаев кандидат болып бекітілді [38; 16-17]. Сонымен қатар, осы мәжілісте Түркістан АКСР бойынша Тарату комитеті құрылды [39; 7].

1924 жылы 18 қарашада Түрікаткомның IV Төтенше сессиясы Түрікаткомның, Халық Комиссарлар Кеңесі мен Экономикалық кеңесінің қызметін тоқтатып, республика аумағындағы барлық билікті жаңадан құрылған республикалар мен автономиялы облыстардың революциялық комитеттеріне тапсыру туралы қаулы қабылдады [40; 5].

Қорытынды. 1924 жылы іске асырылған Орта Азия республикаларының ұлттық-мемлекеттік межеленуі – большевиктер билігі ұстанған ұлттық-таптық саясаттың заңды қорытындысы. Межеленудің қысқа уақыт ішінде, Орта Азия халықтарының әлеуметтік-экономикалық байланыстары менғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылығы мен тұрмыс-салтын, қоныстануын тиісті ғылыми деңгейде зерттемей жүргізілуі бұл тарихи үдерістің ең алдымен Мәскеуде алдын ала қабылданған саяси шешім болғандығын көрсетеді. Большевиктер билігі сырт көзге Түркістан, Бұқара мен Хиуаның жауапты қызметкерлеріне межелеу мәселесі бойынша өз пікірлерін ашық білдіруге ерік бергенімен, болашақта құрылатын жаңа әкімшілік-аумақтық бірліктерге қатысты Орталықтың жобасы іске асты. Десек те, межелеудің қайшылықты сипатына қарамастан, ол қазақ халқына бір республиканың құрамында бірігуіне және қазақ жерінің тұтастануына мүмкіндік берді.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. История Казахстана. С древнейших времен до наших дней. В 5 т. (Гл. ред. колл.: А.Н. Нусупбеков и др.). Т. 4. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и строительство социализма. Алма-Ата: «Наука», 1977. 640 с.
2. Турсунов Х.Т. Национальная политика Коммунистической партии в Туркестане (1917-1924 гг.). Ташкент: Узбекистан, 1971. 367 с.
3. Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ӨР ОМА). Р-17-қ. 1-т. 101-іс.
4. Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихының мемлекеттік архиві (РӘСТМА). 62-қ. 2-т. 101-іс.
5. РӘСТМА. 62-қ. 2-т. 101-іс.
6. История коммунистических организаций Средней Азии. Ташкент: Узбекистан, 1967. 778 с.
7. Погорельский И.В. История Хивинской революции Хорезмской народной советской республики 1917-1924 гг. Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. 228 с.
8. РӘСТМА. 62-қ. 1-т. 20-іс.
9. Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б). Повестки дня заседаний. 1919-1952: Каталог / Т. I. 1919-1929. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 832 с.
10. РӘСТМА. 62-қ. 1-т. 20-іс.
11. Назаров С.А. Из истории деятельности СредАзбюро ЦК РКП (б). (1922-1924 гг.). Ташкент: Узбекистан, 1965. 120 с.
12. РӘСТМА. 62-қ. 2-т. 101-іс. 55-55 а.п.
13. Средне-Азиатский экономический район: Очерки по экономике Средней Азии / Под редакцией: Ю.И. Пославского, Г.Н. Черданцева. Ташкент: Издательство ТЭС, 1922. 128 с.
14. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости // Коллектив авторов: Р.М. Абдуллаев, С.С. Агзамходжаев, И.А. Алимов и др. Ташкент: Шарк, 2000. 672 с.
15. РӘСТМА. 17-қ. 112-т. 566-іс.
16. ӨР ОМА. Р-25-қ. 1-т. 1531-іс.
17. РӘСТМА. 17-қ. 112-т. 566-іс.
18. РӘСТМА. 17-қ. 112-т. 566-іс.
19. Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б). Повестки дня заседаний. 1919-1952: Каталог / Т. I. 1919-1929. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 832 с.
20. РӘСТМА. 17-қ. 112-т. 566-іс.
21. ӨР ОМА. Р-25-қ. 1-т. 1575-іс.

22. Назаров С.А. Руководство ЦК РКП (б) партийным строительством в Средней Азии. Ташкент: Узбекистан, 1972. 369 с.
23. Ашимбаев Д., Хлюпин В. Казахстан: история власти. Опыт реконструкции. Алматы: Credos, 2008. 920 с.
24. ЦК РКП (б) – ВКП (б) и национальный вопрос. Книга 1. 1918-1933 гг. / Составители Л.С. Гагагова, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая. М.: РОССПЭН, 2005. 784.
25. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости // Коллектив авторов: Р.М. Абдуллаев, С.С. Агзамходжаев, И.А. Алимов и др. Ташкент: Шарк, 2000. 672 с.
26. РЭСТМА. 62-к. 2-т. 177-іс.
27. Варейкис И., Зеленский И. Национально-государственное размежевание Средней Азии. Ташкент: Среднеазиатское Государственное Издательство, 1924. 86 с.
28. ӨР ОМА. Р-17-қ. 1-т. 137-іс.
29. Туркестанская правда. 1924. 17 сентября. № 207 (484).
30. ӨР ОМА. Р-17-қ. 1-т. 141-іс.
31. ӨР ОМА. Р-17-қ. 1-т. 138-іс.
32. РЭСТМА. 17-қ. 112-т. 603-іс.
33. ӨР ОМА. Р-17-қ. 1-т. 139-іс.
34. История коммунистических организаций Средней Азии. Ташкент: Узбекистан, 1967. 778 с.
35. Турсунов Х.Т. Национальная политика Коммунистической партии в Туркестане (1917-1924 гг.). Ташкент: Узбекистан, 1971. 367.
36. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов в трех томах. 1917-1936 гг. Т. III. 1922-1936 гг. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. 399 с.
37. РЭСТМА. 62-қ. 1-т. 11-іс.

Аннотация: В статье на основе новых, ранее не введенных в научный оборот исторических документов и источников, выявленных в фондах центральных архивов Казахстана, России и Узбекистана разносторонне рассматривается сложный и противоречивый процесс национально-государственного размежевания республик Средней Азии 1924 года, а также процесс объединения казахских земель в границах Казахской АССР. Подробно разбираются идеи, взгляды, мнения ответственных работников Туркестана, их дискуссии и прения в отношении размежевания и создание в будущем новых административно-территориальных единиц по национальному признаку, зафиксированные в стенографических отчетах и других материалах по вопросу размежевания. Авторы постарались осветить споры и разногласия между казахскими и узбекскими партийно-государственными деятелями, разгоревшиеся вокруг города Ташкенте и будущего казахских областей Туркестанской АССР.

Ключевые слова: Средняя Азия, Туркестан, Бухара, Хива, национально-государственное размежевание, государственное строительство, национальный вопрос, Ташкент.

Abstract: On the basis of new, previously not introduced into scientific circulation, historical documents and sources identified in the funds of the central archives of Kazakhstan, Russia and Uzbekistan, the complex and contradictory process of the national-state demarcation of the Central Asian republics of 1924, as well as the process of unification of the Kazakh lands into borders of the Kazakh ASSR. The ideas, views, opinions of the responsible officials of Turkestan, their discussions and debates regarding the demarcation and the creation in the future of new administrative-territorial units on a national basis, recorded in verbatim records and other materials on the issue of delimitation, are analyzed in detail. The authors tried to highlight the disputes and disagreements between the Kazakh and Uzbek party and state leaders that flared up around the city of Tashkent and the future of the Kazakh regions of the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic.

Keywords: Central Asia, Turkestan, Bukhara, Khiva, national-state demarcation, state building, national question, Tashkent.

¹Мақала АР08855686 – «Қазақстанның трансшекаралық аймақтарындағы топонимия» атты ҚРБЖҒМ-нің мемлекеттік гранты аясында әзірленді.